

תל-אביב: עיר של מהגרים

תל-אביב צמחה בתקופת המנדט במהירות רבה לממדי כרך של ממש, בעיקר כתוצאה מגלי ההגירה הגדולה של יהודים מן הפזורות השונות בשנות העשרים, השלושים והארבעים של המאה העשרים. הבנייה בעיר לא הדביקה את קצב הגידול של האוכלוסייה, ותנאי המגורים של רבים מן התושבים היו קשים ביותר. דבורה ברנשטיין בוחנת את מצוקת הדיור בצד קשיים ובעיות אחרות בחיי המהגרים/העולים שנאלצו להסתגל לעולמם החדש. מתוך מכתבים אל ראש העיר ואל אגודות תמיכה שונות אנו שומעים על בעיות הפרנסה, על גירושים ונשים נטושות, על קשיי הביטוי בשפה העברית ועוד צרות ודאגות שאפיינו את עולמם של תושבי תל-אביב לפני קום המדינה.

לכ-150,000 איש. לאחר מכן אמנם הואט הקצב במידת-מה, אך בשנת 1945, עם סיומה של המלחמה, מנתה אוכלוסיית תל-אביב כ-190,000 איש, מספר שעלה לכדי 200,000 שנתיים מאוחר יותר, בשנת 1947. גידול מהיר זה של אוכלוסיית העיר נבע בראש ובראשונה מהגעתם של אנשים מחוצה לה, בעיקר מאירופה ובמידה פחותה בהרבה מארצות המזרח התיכון. הריבוי הטבעי, קרי הילודה, תרם כמובן אף הוא, אבל תרומתו הייתה קטנה באופן יחסי. פער זה בין ריבוי על-ידי הגירה לבין ריבוי טבעי ניכר בייחוד בשנות ההגירה הגדולות. כך לדוגמא בשנת 1925, שנת שיא של צמיחה, נוספו לאוכלוסיית העיר על-ידי ריבוי טבעי רק 975 איש, לעומת למעלה מ-11,000 עולים שהגיעו לעיר באותה שנה. גם בשנים של הגירה מצומצמת היה היחס בין המהגרים לריבוי הטבעי יחס של אחד לשלושה או אחד לארבעה (לנתונים אלה, ראו אריה ידפת, **התפתחותה של תל-אביב במשך 60 שנות קיומה**, עירית תל-אביב 1970, עמ' 23). צמיחה מהירה שכזו השפיעה מבחינות רבות ומגוונות על התפתחותה של תל-אביב. העיר התפשטה במהירות צפונה, דרומה ומזרחה. לאחר שנבלמה ההתפשטות משנפגשה בדרום ובמזרח בכפרים ובפרדסים ערביים, החלה הבנייה להיות צפופה יותר, ובתים חד-קומתיים פינו את מקומם לבתים של שתיים ושלוש קומות. מחירי הקרקעות האמירו, כך גם מחירי הדירות ותעריפי השכירות. השונות בין אזורי העיר ברמת החיים, בטיב הבנייה ובצפיפות המגורים, גדלה במידה ניכרת. החלוקה התפקודית של רובעי העיר, שהנחתה את תכנונה המוקדם, פינתה את מקומה לתערובות מתערובות שונות של בתי-מסחר ושווקים, בתי-מגורים בסמיכות לבתי-מלאכה ותעשיות קטנות. לצד אזורים מעורבים אלה צמחו מחד גיסא, רובעי מגורים מהודרים ושקטים, ומאידך גיסא, שכונות עוני צפופות ביותר ומבנים ארעיים אשר בחלקם נותרו עומדים על כנם עשרות שנים. אפשר היה להרחיב על השפעתה של העלייה הגדולה על מאפייניה של תל-אביב,

פנים רבות מצאו בה, בתל-אביב של טרם-מדינה: תל-אביב העיר העברית, תל-אביב החילונית, תל-אביב הלבנה, או תל-אביב – הבריאה החדשה הצומחת מן החולות. כינויים אלה התייחסו אל העיר כיישות העומדת בפני עצמה או כיישות המגולמת במוסדותיה, מבניה ובתרבות העירונית הלאומית שהתגבשה בה. ואילו במאמר זה אני מבקשת להציג את העיר באמצעות תושביה. תל-אביב, כך אני טוענת, הייתה בראש ובראשונה עיר של מהגרים, עיר שבה הרוב המכריע של התושבים התנסו בתהליך של הגירה וזו עיצבה את חוויותיהם, צורכיהם, מצוקותיהם ומפגשים עם מוסדות העיר השונים. גם אם היו בין תושביה של תל-אביב מי שנולדו במקום, דור שני של מהגרים, הרי רוב רובם של התושבים באו אליה מחוצה לה ומחוץ לגבולות המרחב והקהילה הלאומית שבהם הייתה העיר מעוגנת. חוויותיהם והתנסויותיהם של רוב תושביה היו אלה של מהגרים, של אנשים אשר עברו ממקום למקום, ובייחוד מארץ לארץ ומיבשת ליבשת ברחבי העולם.

אוכלוסייתה של תל-אביב גדלה בקצב מהיר ביותר. בדומה לשאר היישוב היהודי בארץ ישראל, האוכלוסייה גדלה בעיקר כתוצאה מכניסתם של עולים אשר הגיעו גלים גלים והגדילו, הכפילו ועם הזמן אף שילשו, את אוכלוסיית העיר. אם ניקח רק כמה נקודות ציון לצורך המחשה, הרי בשנת 1918, עם סיום מלחמת העולם הראשונה, מנתה אוכלוסיית העיר בסך הכול כ-2,000 איש. בשנת 1924 עלתה האוכלוסייה ל-21,600 איש, בשנת 1930 הוכפלה שוב והגיעה ל-42,000 איש בקירוב. בשנת 1936, לאחר גל העלייה הגדול של שנות השלושים מפולין וממרכז אירופה, הגיע מניינה של אוכלוסיית תל-אביב

פרופסור דבורה ברנשטיין מלמדת בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה. ספרה האחרון, **נשים בשוליים: מדר ולאומיות בתל-אביב המנדטורית**, ראה אור בהוצאת יד יצחק בן-צבי בשנת 2008.

7101: debbie@soc.haifa.ac.il

למעלה: ילדי עולים ביפו, שנת 1949; למטה: ילדי עולים מאזינים לסיפור, שנת 1949

אולם כוונתי כאן היא לעסוק יותר בתושבי העיר ופחות בעיר
כמבנה אורבני בפני עצמו. ההכרח למצוא מקום מגורים, לעמוד
בדרישות שכר הדירה, להתמודד עם הספסרות ולמצוא ידע,
מימון, תמיכה וקשרים – אלה היו השלכותיה של ההגירה על
חיייהם של היחידים שחוו אותה.

הרבה היבטים כרוכים, במוצהר ובמובלע, בחוויית ההגירה,
והם ניכרים היטב בחיי תושביה של תל-אביב בתקופה המנדט.
המהגרים הגיעו כמשפחות או כבודדים למקום חדש, שהזר בו
רב על המופר. היה עליהם ללמוד שפה חדשה, להכיר את דפוסי
ההתנהגות והקודים של המותר והאסור במגוון תחומי חיים.
הכרח היה למצוא מגורים, בדרך-כלל בתנאי מחסור, ולעתים
בצפיפות שלא הייתה מוכרת להם בעבר. חיוני היה למצוא
מקורות פרנסה, לעתים קרובות כאשר שוק העבודה היה רווי
במהגרים חדשים. אנשים – גברים, ואולי נשים עוד יותר –
שאפו להקים משפחה או לבסס חיי משפחה קיימים בתנאי
שינוי המערערים לעתים קרובות את היציבות המשפחתית.
אנשים השתדלו למצוא מקורות תמיכה חברתית ואישית
במצבים של געגועים, של זרות, ובמידה זו או אחרת, של ניכור.
היה עליהם להתרגל לחיי היומיום במקום החדש, לאקלים החם
והלח, לרעשים השונים והזרים החודרים לתחום הבית פנימה,
לריחות, לחזות הרחוב העירוני ולדמויות המסתובבות בו.
מכתבה של חנה אמריך אשר הגיעה לתל-אביב באמצע
שנות השלושים, מאיר לנו כמה מחוויית המפגש והזרות:

תל-אביב, 4 באוקטובר, 1943
רח' יונה הנביא 33

לכבוד עיריית תל-אביב
לידי הד"ר ב. קרונליקוב מ"מ מזכיר העירייה

א.נ.
[...]

קבלתי את מכתבו ביום ב', 27 בספטמבר, ומה היו
התוצאות? באותו הערב, וגם למחרת, קימו את הרעש
שעליו מדובר בשני מכתבי הקודמים עד שעה 1 בלילה
ובהרבה יותר רעם [כך] מקודם, וביום 1.10 היה הדבר
עד שעה 1/4 2, והחל מזה רב ערב עד חוצות לילה!
האם צריך לסבול זאת? האם זאת הגנת המשטרה
שהיא מגישה לתושבי העיר?
[...]

החל מיום הראשון (1.5.43) שהפסיק בית הקפה
"קורזו" ועבר "המוסיקה" לקפה רענן – כמה זה כבר
סבלנו מהם! לא רק שיום-יום ועד הערב בשעה מאוחרת
מאד הפריאו [כך] עם "המוסיקה": קימו בחצר מגפון
ישר תחט [כך] לאפינו, וזה צעק כמעט בלי הפסק
לתוך אוזנו: גם שדור הרדיו, גם את "הקונצרט", וגם
שתויות [כך] כאלה: Hier Spricht Café Raanan, ..., Haben Sie Schon,
וכו' וכו' ואז כבר כמעט השתגענו!
[...]

בני-אדם הקמים בבקר השכם ועובדים כל היום –
זקוקים הם למנוחת הלילה, בעקר כעת בימים הקשים
של חמסינים נורעים [כך].

אני כבר כל כך נחלשתי מחוסר שנה, שאז סוף-סוף
פניתי בבקשה אל כבודו, תוך יאוש ממש, וגם היום
כותבת לו, ולא למשטרה, כי ראיתי שלא עלה בידה
לעזור לנו. ואני תקוה שאדוני מ"מ המזכיר יצליח בכך
מהר.

ואל נא, אל נא להסתפק בשליחת שוטר למקום.
זוכרת אני היטב היטב מסכסוכי מלפני כמה שנים
עם בעלי המסעדה הזו (בנוגע נקיין (ר' לכלוך) בחצר)
(? סליחה – איך מבטאים את זה בעברית: der zu uns
heraufstank) וכשפניתי בענין אל המפקח הסניטרי
של העירייה – עד כמה שהואיל שנשלח לשם שוטר
בפעמים רבות, זאת אז למדתי.

ובבת-אחת הנני מגישה עוד בקשה אחת: החל
מיום 1 באוקטובר יש לשם פסטרן חדש, והוא כל
כך מרעיש (לא מנגן!) בפסטר [כך], ביום ובערב, שיש
ראש נפוח מזה ואין יכולים כמעט להבין סיחה [כך]
ורדיו. – נא לדרוש שאז ינגן בערב בקל נמוך יותר
או שיסגרו את הדלתות וחלונות לצדי השכנים.

אבקש סליחת כבודו שהפעם כתבתי ארוכות, וגם
על העברית הלא טובה, כי רק בקושי בגיל לא צעיר
למדתי את השפה, ומכתב כמו זה לקח לי שעות! קשה
לי באמת. בכל זאת אני מקווה, שלא בקשתי חנם, ושלא
עוד לילה אחד יפריאו [כך] משם את שנתנו אחרי שעה
11 בערב.

בכבוד רב
חנה אמריך [שם המשפחה בחתימה בגרמנית]

סליחה שכתבתי שגיעות [כך] רבות!

מעט ידוע לנו על חנה אמריך. נראה כי היא ובעלה היו אנשים
עובדים. האומנם הצליחו להשיג עבודה, שניהם, מיד עם
בואם, או שמא הסתייעו בצמיחה הכלכלית של שנות
המלחמה? האם חנה עבדה גם בטרם המעבר לארץ
ישראל-פלשתינה? האם גם "שם", עבדו מהבוקר השכם
ועד הערב? ובמה? חנה הצליחה, אם כי במאמצים גדולים,
ללמוד את השפה הזרה. רבים מהמהגרים מגרמניה, ובייחוד
הנשים שבהם, לא למדו עברית, ובוודאי שלא ידעו לכתוב
בה. הניסוח המפורט והאבחנות האירוניות עומדות בניגוד
לטעויות הכתיבה הרבות. הכותבת מתנצלת. מן הסתם
הייתה מעדיפה לכתוב מכתב רוט המבטא בדייקנות
את תחושותיה. סביר להניח, כי חנה ובעלה גרו בשכירות
ובצפיפות שהייתה אופיינית לחלק ניכר מאוכלוסיית
תל-אביב באותן שנים. החמסינים הנוראים הכבידו, ועל
אחת כמה וכמה, כשהיה הכרח לסגור את כל החלונות בפני
הרעש הצורם הוּפּוּך כל נגינה לצעקה. טוב שיש אל מי לפנות...
אך הכותבת כבר ספקנית, על סמך ניסיונותיה הקודמים, לגבי

למעלה: שכונת יד אליהו, ראשית שנות החמישים; למטה: פרויקט ממשלתי של שיכון ציבורי לעולים החדשים בשכונת נחלת יצחק, ראשית שנות החמישים

יכולתה לגייס את מוסדות העיר לחיסולם של מטרדי הרעש והלכלוך. אפשר לטעון, כי צרותיה של חנה אמריך לא היו חמורות יתר על המידה. עבודה הייתה וגם מקום מגורים. היא יכולה הייתה לתפקד בעברית ואף ידעה אל מי לפנות. ועם זאת, הזרות והניכור בלטו בדבריה.

במשך שנות השלושים והארבעים פנו רבים בתלונות ובבקשות לעירייה, בדרך-כלל במישרין אל ראש העיר, מאיר דיזנגוף, ואל ממלא מקומו (ולימים יורשו בתפקיד), ישראל רוקח. אנשים קשיי-יזם הזקוקים למנוחה פנו אל מוסדות העירייה והתלוננו על רעשים שונים אשר הפריעו את שנת הלילה שלהם, רעשי בתי-הקפה, מועדוני תנועות הנוער, והמכונות של בתי-החרושת, המוסכים והמאפיות. אחרים, שהתגוררו בשכירות, פנו בבקשה להגנה או לחמלה מפני הצקותיהם של בעלי הבית. רבים קיוו, כמעט שיוועו, לסיוע בהשגת רישיונות עלייה (סרטיפיקטים) לבני משפחה אשר נשארו "שם", באירופה. ומעל לכל אלה, ומן הסתם בנוסף להם, פנו אנשים, גברים כנשים, בבקשות סיוע במציאת עבודה.

דיוור והסדרי מגורים

מקום להניח בו את הראש, מקום לנוח, מקום שיכול לשמש כבית, הוא צורך בסיסי של כל אדם. מהגרים, שמגיעים למקום חדש, צריכים למצוא לעצמם מקום שכזה. כך גם לגבי המהגרים/העולים שהגיעו למרכז העירוני הגדול של היישוב היהודי, לתל-אביב. היו שחיפשו קרובים שהגיעו לפנייהם, כתחנה ראשונה לאחר הגעתם. כך מספרת אורה טרי שהגיעה בגיל חמש עם משפחתה מתימן בשנת 1935. הם פנו לדירתה של הדודה בכרם התימנים והתגוררו עם משפחתה הגדולה ימים מספר. כיוון שהצפיפות שם הייתה בלתי-אפשרית, עברה המשפחה החדשה להתגורר בדירה בשכונת מנשייה הסמוכה, חדר אחד למשפחתה של אורה וחדר אחר למשפחה ערבית. בדומה, פליטי שואה אשר הגיעו לארץ החל משנת 1945 נספחו לקרובים שהגיעו כמה שנים קודם. ההגירה הגדולה הביאה לעלייה תלולה במחירי הדיוור ובשכר הדירה, וזו פגעה בראש ובראשונה במהגרים הנוספים. היו אנשים שהביאו עמם משאבים כספיים, כך שיכלו לשכור דירה ולשתף בה מהגרים נוספים, היו גם חסרי-אמצעים, או מי שאמצעיהם אזלו בקשיי הקליטה, והם נאלצו לאלתר מקום ארעי עד שיזדמנו להם מקורות סיוע.

במרוצת שנות השלושים גברה הצפיפות בתל-אביב. מספר גדול ביותר של אנשים, יחידים ומשפחות, הגיעו ממרכז אירופה החל משנת 1933, והמשבר הכלכלי הכבד – שהחל עם פלישת איטליה לחבל בסוף שנת 1935 – הלך והעמיק. לאחר שנים של בנייה מהירה ותוספת של אלפי חדרים, נכנס ענף הבנייה למיתון. המצב הקשה גם כך החמיר עוד יותר ושכר הדירה האמיר. כמה מפקדים שנערכו באותן שנים ממחישים את התופעה. בשנת 1937 ערכה מועצת פועלי תל-אביב מפקד מקיף של פועלי תל-אביב, ובו, בין היתר, סקרה את תנאי המגורים וגובה שכר הדירה. כשנה מאוחר יותר ערכה העירייה סקר של "שכבות העוני" אשר הציג תמונת מצב קשה עוד יותר.

מתוך ההשוואות שנערכו במפקדים השונים בין מצב הדיוור של כלל התושבים בתל-אביב, של פועלי העיר ומשפחותיהם ובאופן ספציפי של שכבות העוני, לנתונים מארצות אירופה ומארצות-הברית, "מתבררים לנו", כפי שכתב הכלכלן, ולטר פרויס, שהיה חבר במועצת ההסתדרות, "ההבדלים הגדולים לרעה במצבנו אנו". צפיפות זו גברה לאחר ההגירה הגדולה של אמצע שנות השלושים, ועוד יותר עם הקפאת הבנייה בשנות מלחמת העולם השנייה. בסוף שנת 1934 הייתה הצפיפות הממוצעת שתי נפשות לחדר אחד, מצב שכבר הוגדר כ"צפיפות יתרה" על-פי המדדים של מדינות אירופה. בשכונות העניות של תל-אביב הייתה הצפיפות רבה יותר, ונעה בין 3.4 ל-5.5 איש בחדר אחד. ככל שהדירות היו קטנות יותר, גברה בהן הצפיפות. וכך, בעיר כולה, הייתה הצפיפות בדירות בנות חדר אחד מעט למעלה משלושה אנשים בחדר. אמנם בדירות גדולות יותר, בנות שני חדרים ויותר, פחתה במעט הצפיפות לחדר, אך סך הדחיסות, קרי מספר האנשים שהיו צריכים לעבור באותו מסדרון, להשתמש באותו מטבח ולחלוק אותם שירותים, נותר גבוה ומעיק. בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה עלתה הצפיפות עוד יותר וממוצע הנפשות לחדר עלה מ-2.5 איש לפני המלחמה, לכדי 3.4 איש אחריה. הצפיפות הייתה גבוהה במיוחד בדירות קטנות ובשכונות עוני. בצד הדירות שסיפקו מגורים בתנאי צפיפות, התקיימו גם צריפים ומתקני מגורים ארעיים. מחנות של אוהלים וצריפים הוקמו בתחילת שנות העשרים וחלקם נשארו עומדים על כנם גם שנים רבות מאוחר יותר. כך שכונות מחלול א ומחלול ב, שלאורך שפת הים סמוך לרחוב הירקון, על כ-200 צריפים שעמדו בהן, כך שכונת הקווקזים עם כ-150 צריפים וכן שכונת הארגזים, שכונה דלה ועלובה במיוחד שבה התגוררו בעיקר משפחות שהגיעו בשנות השלושים מתימן. צפיפות המגורים בצריפים הייתה אף גבוהה מזו שבחדרי הדירות, בייחוד בחדרים או בצריפים שהושכרו לדיירים ולדיירי משנה.

בצד הנתונים ה"יבשים" באשר למספר האנשים שהתגוררו בכל חדר ובסך החדרים בדירות ובצריפים, יש להתבונן בתוך הבית פנימה ולראות אילו הסדרי מגורים גיבשו אנשים, תוך כדי חיפוש אחר מקום לעצמם ולבני משפחותיהם. היו בעלי בתים אשר התגוררו רק בחלק מהדירה שרכשו, ואת חדריה האחרים השכירו ליחידים או למשפחות כדי לכסות את עלויות הרכישה ואת מסי העירייה ושירותיה. לעתים התגוררה המשפחה ברוב שטח הדירה והשכירה רק חדר אחד מתוכה. במקרים אחרים רכשו בעלי הדירה את הנכס מראש כמקור הכנסה והשכירו את רוב שטח הדירה, תוך הצטמצמות בשטח המזערי האפשרי להם ולבני משפחתם. במקרים אחרים שכרו דיירים דירה מבעל בית אשר לא גר במקום, והשכירו חלקי דירה לדיירים אחרים, במה שהוגדר כשכירות משנה, או העבירו חלקים מהדירה לדיירי משנה. חלוקת המרחב והשימוש בחלקים המשותפים נעשה אינטנסיבי יותר ככל שגברה מצוקת הדיוור.

במקרים רבים התגוררו כמה משפחות באותה דירה, כאשר בדרך-כלל כל משפחה התגוררה בחדר אחד. היו גם יחידים שחלקו מרחב של אותו החדר. היו ששכרו חלקי חדר או שימוש במיטה בלבד. אדם בודד היה יכול להצטרף

התגוררה משפחה ובה שני ילדים: האחד ישן עם הוריו באחד משני החדרים, ואילו בחדר בו ישן הילד השני, הושכרה מיטה לדייר. תנאי ההשכרה קבעו, כי הדייר יכול להביא מיטה משלו, לבוא בערב ללון ולעזוב את החדר בבוקר. אפשר היה להמשיך ולהביא דוגמאות לאינספור. ברור כי תנאי צפיפות ושיתוף אלה יצרו מוקדי סכסוך רבים ומגוונים. המתח שבחיכוך היומיומי, התלות שנוצרה בין הדיירים, האינטרסים הכספיים הסותרים וקשיי החיים של כל אחד ואחת מהם, הביאו לסכסוכים ואף להתנכלויות ולאלמות, ליחסים שלא ניתן לראות בהם ולו בדל של סולידריות. בית-משפט חברים שימש גוף בורר בסכסוכים שבהם היו מעורבים חברי הסתדרות. בשנות הארבעים, ככל שגברו המצוקה והמחסור, כן רבו הפניות אליו. הדוגמאות מגוונות: בעלי בית אשר רצו לחזור לדירה שהשכירו, והדיירים סירבו לפנותה; דייר ראשי אשר צמצם את מרחב המחיה של דיירי המשנה; בעל בית אשר התנכל לדייריו והתעמר בהם כדי להביאם לכלל פינוי, כך שיוכל להשכיר את המקום תמורת שכר דירה גבוה יותר, וזאת על אף חוק הגנת הדייר; והנשים של משפחות שכנות שהיחסים ביניהן התערערו עקב החיכוך המתמשך במטבח, בשירותים ובטיפול בילדים. כל דירה, כך נראה כשקוראים את משפטי החברים, הייתה אכן עולם ומלואו.

מפעולות משפט החברים

לפי מקצועו הנהו רופא. למעלה מגיל העמידה. הוא נמלט משם וניצל פעמים, הציל את גופו וגם הציל את דמותו, הוא עודנו אדם, ויודע כי ברב ימות השנה הרי האנשים אינם אלא בני תמותה ואינו מרבה לכן כלפיהם בטענות. בימים האחרונים משמש לו משפט החברים כמקום קבע לראיון עם .... אשתו. בגלל חוסר קורת גג משותפת נגזר עליהם הפירוד. לעת עתה "סדרו" אותם ל"לינת לילה". אותו – במקום אחד, ואת אשתו – במקום אחר. שחק לו מזלו ונודמן עם אחד, מי שהיה לפניו בעיר מגורו בחו"ל נמנה בין קהל מתרפאיו – כעת בעל בית בתל-אביב. הלה, ברצותו לפרוע לו את חובו המוסרי, העמיד לרשותו את חדר המקלט אשר בביתו, שלפני ההפצה בת"א שמש כחדר מגורים לדירה בת 3 חדרים המושכרת לשתי משפחות [חדר לכל משפחה]. ברצות הזוג להכנס לתוכו נתקבל בהתנגדותן של שתי המשפחות הנ"ל (האחת – בת 3 נפשות והשניה – בת 4 נפשות) – הטוענות על זכותן לחדר המקלט כמקום מגורן. ומה גם, שבמשך זמן הנ"ל גדלו מספר נפשות משפחותיהן וברצונן לשכן שמה את ילדיהן אשר נתוספו להן. הפלישה שנערכה לא הצליחה. המקלט לא נכבש. לא הועילה גם ההתחייבות בכתב של הועד המאוחד ליהודי פולין, שחדר המקלט הנ"ל יפונה ע"י העולים החדשים הללו כעבור שנה אחת. רק תקוה אחת ואחרונה נשארה לו – לרכוש מקלט בטוח ע"י משפט גלוי. וכך הובא הענין לפני ביה"מ.

לחדר שבו התגוררו כבר אדם אחד או שניים ולתפוס את מקומו של אדם שעזב. במקביל, היו בודדים ששכרו שימוש במיטה ובחלק חדר בהצטרפם לאחד או יותר מילדי המשפחה שהצטרפה בחדר הסמוך. הרווק או הרווקה מצאו מקום להניח בו את ראשם, אך לא הרבה מעבר לכך. השכרת חדר לא לוותה בהכרח בשימוש בחדרי השירות של הדירה. היו ששכרו חדר עם שימוש מפורש במטבח (או במחציתו), ואילו אחרים שכרו חדר ללא שימוש במטבח תמורת סכום קטן יותר. השימוש בבית-הכסא לא הוגבל, לפחות לא בהסכמים המפורשים, אך לרבים מהדיירים המשתכנים לא הייתה זכות לשימוש במקלחת.

גרועים עוד יותר היו תנאי החיים של משפחות אשר לא היה בידין לשלם את שכר הדירה המאמיר שדרשו בעלי הבתים והשוכרים הראשיים בתל-אביב. רבים מהם שכרו חדרים או חדרונים בשכונות שעל גבולה של יפו, וכך תוארו תנאי מגוריהם בתזכיר של המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל-אביב, בשנת 1935:

משפחות בנות 8 או 10 נפשות גרות בחדר קטן ועפ"ר בלי מטבח. בית-הכסא מסודר באופן הכי פרימיטיבי, בלי שטיפת מים והוא המשותף לכל דרי החצר, ועפ"ר משפחות רבות. את המים המלוכלכים שופכים בחצר או ברחוב ע"י הבית. [...] העולים נאלצים לגור בשכונות אלה מפני יוקר הדירות בתל-אביב ומפני שבעלי הבתים בתל-אביב אינם רוצים להשכיר חדר אחד למשפחה בת 5-6 נפשות או יותר. אולם גם "החדרים" האלה שבהם הם גרים עולים בכסף רב.

(דצמבר 1935, ארכיון העיר תל-אביב, 4-1423)

תנאי הצפיפות הקשים ששררו בשנות הארבעים מתבררים ממסמכים של משפטי החברים של מועצת פועלי תל-אביב. דפוס שכיח היה זה של בעל בית, חבר הסתדרות, אשר הצליח לרכוש דירה באחד הבתים המשותפים והשכיר חלק גדול או קטן מדירתו לדיירים. כך לדוגמה, חבר הסתדרות שרכש דירה בת שלושה חדרים במעונות ההסתדרות: באחד החדרים הוא גר עם אשתו ושני ילדיו, חדר אחר השכיר לזוג וחדר נוסף לשתי מטפלות; בסך הכול התגוררו בדירה שמונה נפשות. בדירת ארבעה חדרים בבית משותף ברחוב גורדון התגוררה משפחה בת חמש נפשות. בעלי הבית השכירו חדר אחד לבחור רווק ועוד חדר ל"אשה אחת". לאחר ההפצות על תל-אביב במלחמת העולם השנייה, החליטו בעלי הבית לעזוב את דירתם לשנה ועברו לרמת-גן. את שני החדרים השכירו למשפחה בת חמש נפשות ולגיסתו של אבי המשפחה. בסך הכול התגוררו בדירה זו, שהייתה גדולה באופן יחסי, שמונה נפשות. בדירה קטנה יותר, ואולי טיפוסית יותר, בת שני חדרים, התגוררו בעלי הבית ושני ילדיהם באחד החדרים והשכירו את החדר האחר לשתי חברות. כאשר אחת מהן התחתנה, שכרה את חלקה בחדר המשותף צעירה אחרת. לאחר שאף זיירת זו התחתנה ונשאר חצי חדר פנוי, עברה להתגורר בו בעלת הבית, אשר פינתה באופן זה מעט מקום בחדר שבו הצטרפה כל משפחתה. הדיירת מצאה עצמה חולקת חדר עם אם המשפחה, ולא עם חברה או צעירה כמוה (ארכיון העבודה, תיקי משפטי חברים, מועצת פועלי תל-אביב ויפו). בדירת שני חדרים אחרת

עבודה והכנסה של האם בלבד. כמה דוגמאות יכולות להמחיש את השילובים והיוזמות של העולים בתוקף הנסיבות החדשות שניצבו בפניהם, ואת העזרה שקיבלו מגופים שונים אשר נחלצו להושיט סיוע ראשוני. כך לדוגמא, סיפורו של רווק –

בספטמבר 1938 עלה ארצה נהג, ובמשך שלשה חדשים היה מחוסר עבודה ונתמך ע"י הלשכה לעזרה סוציאלית. בדצמבר 1938 קבל ע"י "קופת-עזר" הלוואה ובעזרתה הוציא את רשיון הנהגות והסתדר במקצועו. עד היום שלם כבר את כל ההלוואה.

("מקרים טיפוסיים שנעזרו ע"י 'קופת-עזר'", ארכיון העיר תל אביב, 4-4159)

ובהמשך תיאור המקרים אשר נעזרו ב"קופת עזר", הובאו שני סיפורים שבהם ניכרת ההיערכות המשפחתית: האחד –

מומחה לתקון מרבדים עלה ארצה מחוסר כל אמצעים. לאחר שהיה זמן מה מחוסר עבודה נשלח לקטיף, אולם בגלל חולשתו לא היה מסוגל לעבודה זו, [ו]הוא התחיל איפוא, לסדר לו בית-מלאכה. קופת-עזר עזרה לו בהלוואה של 6 לא"י. הוא הסתדר יפה, עובד עם אשתו ומחזיר את תשלומי ההלוואה.

האחר –

עולים חוזרים ששהו בוניה זמן קצר, נעזרו ע"י קופת-עזר בסכום של 2.500 לא"י להשגת מכונית-תפירה. לאשה היו קשרים טובים והיא השיגה הזמנות רבות ומפרנסת גם את בעלה (פועל-דפוס) המשתכר לעיתים ע"י השתתפות בתזמורת הא"י. בערבים מוסרת התופרת את מכונית-תפירה לעולה חדשה העובדת בתקון ועוזרת ע"י כך לקיומה של עוד נפש אחת. היא משלמת בדייקנות את התשלומים.

ההגירה לא הייתה רק, ואולי אף לא בעיקר, נטל על הכלכלה, אלא אדרבא, היא אף הזינה אותה. ההגירה הזרימה לשוק העבודה הון פרטי בהיקף ניכר, יצרה ביקוש לדור, מוצרים, שירותים וטיפול מקצועי, והעמידה לרשות שוק העבודה כוח אדם זמין. בין העובדים והעובדות הפוטנציאליים היו מי שהתאימו בכישוריהם ויכולותיהם לכלכלה המקומית, והיו גם אחרים אשר גילם, מקצועותיהם, ניסיונם הקודם או העדר הניסיון, היקשו על השתלבותם. הרכב כוח העבודה, כפי שמצטייר ממפקד העובדים המקיף שנערך על-ידי מועצת פועלי תל-אביב ויפו בשנת 1937, מעיד על השפעתה של ההגירה בצד השפעות נוספות. רבים מהגברים השתלבו בעבודות הקשורות לענף הבניין. כשלושים אחוזים מכלל כוח העבודה שנפקד עבדו בבנייה, בייצור חומרי בניין, בעבודות מתכת, חשמל ותובלה. ענף הבנייה והענפים הנלווים לו אכן שגשו בתקופות של הגירה גדולה, אך גם נכנסו למיתון ולשפל כשזו פסקה. הנשים, אשר מיעטו להשתלב בענפים הללו, עבדו (כעשרים וחמישה אחוזים מהן) בעבודות שירותים ומשק בית, עדות לצמיחתו של מעמד בינוני אשר צרך שירותים אלה. בצד שני ענפים תלויי-הגירה אלה, עבדו רבים מהגברים והנשים בתעשיות עתירות-עבודה, אופייניות לשלבים המוקדמים של תהליכי התיעוש, ענפי האריג והמחט, הנייר והמזון. ובמקביל, בעקבות גידולו של היישוב היהודי ובעקבות הקמתם של מוסדות רבים של הקהילה הלאומית והעירונית, צמחה שכבה הולכת וגדלה של פקידות,

השוכרים-הנתבעים טענו, כי בעה"ב לא היה רשאי למסור את החדר השייך להם. מלבד נמוקי הצפיפות, שבגללם הנם מסרבים למסור את החדר, הרי הסכמתם לכך יהיה פירושו כהסכמה להפקעת זכותם הם לחדר הנ"ל.

ביה"מ חייב את הנתבעים לסדר חוזה שכירות-משנה עם התובע לא פחות מלמשך שנה אחת ולאפשר לו להכנס לחדר מיד. על סמך המסקנות "כי לפי חוזה השכירות עם בעה"ב הרי המקלט הנהו חלק בלתי נפרד מדירתם, וזכותם זו לא הופקעה ע"י מסירת החדר לצרכי שעת חירום לבנית מקלט. ביה"מ מבין אמנם למצבם של הנתבעים אשר בגלל גידול משפחותיהם הם נעשה המקום צר להם בשני החדרים, והחדר השלישי (המקלט) היה איפוא מקל על הדיור שלהם. אולם מאידך – סבור ביה"מ, שמצבו של העולה החדש, מחוסר דירה ומחוסר יכולת כספית להשיג דירה בתנאי הספסרות הקיימים בשוק הדירות – קשה שבעתים. הנתבעים דרים זה שנים אחדות בתנאים הקיימים בדירה מסודרת, ובשעת חרום זו, כאשר כל אדם מהישוב מצווה אף להצטמצם בכדי להפריש מקום מגורים עבור אחינו העולים החדשים פליטי החרב – אין הם רשאים לדרוש את הרחבת דירתם לאלתר. יתר על כן, ראויה לגנאי התנהגותם הבלתי אנושית של הנתבעים, שגרמה "שפיכת דמים" לאח-פליט, בהתנגדותם לכניסתו לחדר – התנגדות בכוח.

סוף כל סוף צייתו הנתבעים לפסה"ד והעולה נקלט במקלט.

[מועצת פועלי תל-אביב ויפו, משפטי חברים, סקירה על פעולות משפט-החברים, 31.3.45-1.2.45. ארכיון העבודה, [250-72-1-2600IV]

פרנסה, שוק העבודה ויצירת מקורות הכנסה

חמורה לא פחות מסוגיית המגורים הייתה סוגיית העבודה. צורך מְדִי שני שניצב בפני כל המהגרים היה מציאת מקור הכנסה. היו שהגיעו עם כספים משלהם בתקווה להשקיע, להקים עסק כלשהו או להבטיח לעצמם מידה של רווחה. לעתים הכסף אכן אפשר להם לבנות בסיס כלכלי, ולעתים הוא נבלע בהוצאות היומיום בהעדר מקור הכנסה חדש. היו שהגיעו ללא כל אמצעים כספיים, אם בשל היותם מלכתחילה חסרי-אמצעים ואם מפני שאמצעים אלה נגזלו מהם על-ידי השלטונות בארץ מוצאם. היו רווקים ורווקות אשר היו חייבים, כל אחד ואחת, לפרנס את עצמם או להיעזר זה בזו. היו גם משפחות על ילדיהן, שהיו להן צרכים רבים יותר, אך גם יכולת לתמוך בין המפרנסים. אבי המשפחה היה כמובן מאליו המפרנס המקובל, אך הייתה גם אפשרות של עבודת האם במקביל לעבודת האב, של עבודה משותפת או של

למעלה: שכונת נחלת יצחק, שנת 1951; למטה:
עולים מבולגריה ביפו, שנת 1949

שבה הועסקו גברים ונשים כאחד, בתפקידי פקידות מגוונים על-פי הפירוט שהופיע בדיווחי המפקד, "מנהלי חשבונות, עוזרי מסחר, פקידי בנקים, פקידי מוסדות ופקידי משרדים", בסך הכול כשמונה-עשר אחוזים מכלל הציבור.

מפקד עובדים, מפורט ככל שיהיה, נותן תמונת מצב חלקית בלבד, תמונה של רגע נתון שבו נערך המפקד ושל ציבור העובדים אשר נענה לפוקדים. התמונה המתקבלת היא לפיכך סטטית, ואינה יכולה להכיל את התנועות בחוויות העבודה, את המחזוריות של עבודה ואבטלה, את החיפוש הקדחתניים אשר נעו בין שוק העבודה הפורמלי לבין שוק העבודה הפורמלי-למחצה והבלתי-פורמלי, ואת המעברים בין עבודה שכירה ליוזמות עצמאיות וחוזר חלילה. אשנב לחוויות אלה הם מכתביהם של העולים אשר פנו בבקשת עזרה לעיריית תל-אביב, ובראש ובראשונה, לראש העיר, "מכיון שהמצב הוא כזה בעולם בכלל ובארץ בפרט שבלי המלצות אינם יכולים להגיע כמעט לשום דבר ולמי אפנה ואנה אבוא אני? הלא אין לי כאן בארץ שום ידיד או גואל שיוכל לעזרני", כפי שכתבו בנוסח זה או אחר רבים רבים, בתקווה להפעיל קשרים כאלה או ליצור אותם.

שלושה דיוקנאות הסתמנו במכתבים שנשלחו בידי העולים עצמם או על-ידי אנשים אשר התערבו למענם: הדיוקן האחד הוא של אדם שהגיע לארץ ישראל או עמד להגיע, שהיה בעל כישורים מקצועיים ושאל למצוא עבודה התואמת את הכשרתו וניסיונו. כך לדוגמה פונה מזכיר העיר רב-ההשפעה יהודה נדיבי אל אריה שנקר, יושב-ראש התאחדות בעלי התעשייה בארץ ישראל, בבקשה כי יסייע למהנדס ז' נדל אשר "הביא אתו יחד עם נסיונו הרב במקצוע ההנדסה, הבנין ויתר הדברים הקשורים בהם גם תכניות לתעשייה ידועה בארץ הקשורה עם תנועת ותעשיית הבנין". וכך כתב מווילנה יצחק רובינשטיין אל מאיר דיזנגוף, "ידיד בית ישראל הנעלה והנכבד נשיא בעמו ועושה מעשי עמו", בנוגע לאינג'ינר המדופלם, בנו של העסקן הנכבד [...], אשר עבד בברלין ובוורשה "כאינג'ינר לאוטומובילים" והתמחה במקצועו גם בחברה בעלת-שם בשוויצריה. וכך מכתבים לגבי מר בעהמר "השולט בכמה שפות והנהו בעל כשרון לארגון עסקים", מהנדס אשר גמר את לימודיו בטכניון בצ'כוסלובקיה, ד"ר גוט וד"ר טומשס אשר הומלצו בחום על-ידי דיזנגוף לד"ר יוסף מאיר ראש קופת חולים ולד"ר חיים יסקי מנהל בית-החולים הדסה, ואחרונה, הגברת ד"ר לותה גילס, עורכת-דין בווינה אשר עלתה בשנת 1935 לארץ, ובקשה הופנתה אל יהודה נדיבי, "שיועיל בטובו לעמוד לימינה בעצה ובתושיה ולסייע לה בסדורה בארץ".

הדיוקן השני הוא של אדם אשר הגיע לארץ, הסתובב בה פרק זמן של כמה חודשים או שנה ולא הצליח למצוא עבודה, כלומר אדם שטרם נחלץ ממצבו כמובטל, כמחוסר עבודה. אנשים אלה כתבו רובם את מכתביהם בעצמם. כך לדוגמה כתב מר שטרן, אשר היה סוחר בווינה ומאז בואו, חצי שנה קודם, הוא מחפש עבודה: הוא מעדיף לעבוד בתחום עיסוקו, אך אם הדבר אינו אפשרי, הרי גם ניקוי רחובות יתקבל על-ידו. מיואש, כתב אלחנן דוב רוזנבלום, אלמן בן 43 אשר הגיע שמונה חודשים קודם לארץ עם ארבעת ילדיו, ולמרות כל פניותיו ללשכת העבודה וכל טרחתו לא עלה בידו למצוא

כל עבודה. מיואשת לא פחות הייתה רבקה הארונובסקית ("למרות שאני עדיין צעירה אני כבר מלאה יאוש"), שכתבה כי הגיעה לארץ לאחר תלאות קשות והיא מסתובבת כארבעה חודשים ללא עבודה וללא קרובים או מכרים שיוכלו להושיט לה את עזרתם.

הדיוקן השלישי, אולי הטיפוסי ביותר, הוא של אדם אשר הצליח בנסיבות אלו או אחרות להשיג עבודה ולאחר פרק זמן נפל ממעמדו בעקבות משבר אישי או כלכלי. הפניות הללו רבות ביותר, כל פונה וסיפורו או סיפוריה. היו שהחלו בעבודה פיסית קשה וכוחותיהם לא עמדו להם או שנפגעו בתאונת עבודה, אשר הייתה אירוע שכיח באופן יחסי ("עבדתי בתור פועל בנין והייתי שמח בחלקי. ביום 20 ביוני ש.ז. נפצעתי קשה בזמן העבודה ולקחו אותי להדסה", שכבתי שם שבועים ימים ויצאתי בלתי מוכשר לעבודה גופנית"). המצוקה בעקבות אובדן היכולת להתפרנס הייתה קשה ביותר, בייחוד לבעלי משפחה וילדים. מרדכי טננבוים רכש את מקצוע הטפסנות, לאחר ארבע שנים בארץ, והחל להחזיר את החובות שצבר בשנים הראשונות, אך תאונת עבודה קשה קטעה את יכולתו לעבוד. כך כתב בפנייתו אל ראש העיר:

אני חושב שמיותר לתאר ולפרט את מצבי, ומצב משפחתי הרע, במובן הכלכלי, והעוד יותר גרוע במובן הפסיכי-הנפשי. די להגיד שאנחנו פשוט מאוד חסרים הצרכים הכי פרימיטיביים, ובעל הצריף, בו אנחנו גרים, לא רק שאינו מוצא כבר לנחוץ לתקן מה שטעון תקון, אפילו דבר שאינו סובל דחוי, וכתוצאה מזה ילדתנו החביבה כמעט כל החורף היא מקוררה, מפני שכל שנוי מזג-האוויר מורגש תומ"י [תיכף ומיד] בתוך ה"חדר", לא די לו בזה אלא גם מעליב אותנו על כל צעד ושעל, מתנפל עלינו בזלזולים בגדופים ובקללות נמרצות, ומאיים גם בפניו ה"דירה" בתוקף החק, בגלל פגור בתשלומי שכר-הדירה.

(טננבוים לדיזנגוף, 26.12.35, ארכיון העיר תל-אביב, 4-3657)

אנשים אשר נפלטו משוק העבודה, או לא הצליחו להיקלט בו מלכתחילה, חיפשו מוצא בשולי שוק העבודה, בעסקים זעירים, קיוסקים, דוכנים בשוק ורוכלות. גם לצורך אלה הם נזקקו לעזרה, להלוואות קטנות, לאישורים ולרישיונות. בשנות העשרים והשלושים הודבק לעלייה מפולין הכינוי "עליית הקיוסקים", ומוכרי הגוזז למיניהם נתפסו כפוגמים בהילה של העלייה החלוצית. מכתבים של מאות רבות של פונים אשר ביקשו רישיון להעמדת מכונת גוזז באחד מחלונות הבית הפונה אל הכביש, רישיון לפתיחת קיוסק ורישיון לקבלת דוכן באחד מהשווקים אשר הקימה העירייה, מעידים כי מסחר זעיר זה היה מוצא מקשיים שאדם לא הייתה יכולה להקילה על ארגוניה השונים להתמודד. הגברים שביקשו הלוואה או רישיון פירטו את העבודה הקשה שעשו קודם ואת אי-יכולתם להמשיך בה מפאת גיל, מחלה או תאונה. הנשים, שאף הן ביקשו במקרים רבים לקבל דוכן בשוק או קיוסק ליד הבית, הדגישו, ברוב המקרים, את היותן המפרנסות הבלעדיות של משפחתן בעקבות תאונה, מחלה, נטישה או מוות של בן הזוג ואבי ילדיהן. הגב' וייס, נכתב על-ידי לשכת המסחר ארץ-ישראל-רומניה, "חסרת אמצעי קיום מפאת שבעלה חולה במחלה אנושה ואין לו

עלה בידינו כעבור זמן לסדר את הא' ורבל ואשתו בעבודה במזנון העירייה. העבודה הזאת היא קבועה ומפרנסת באופן טוב את המשפחה. המשפחה הזאת מסודרה היטב.

סדקים במשפחה

במקרים רבים הייתה המשפחה מסגרת תומכת וגמישה לצורכי פרנסה והתמודדות עם קשיי ההגירה, אך לא תמיד זה היה המצב. לעתים המתח של ההגירה והנסיבות המיוחדות שהתלוו אליה ערערו את המסגרת המשפחתית ויצרו בעיות חמורות.

המשפחה הייתה אבן יסוד בקהילה היהודית עוד לפני ההגירה לארץ ישראל ונותרה כך לאחריה. הקמת משפחה הייתה יעד שאליו שאפו רוב הנשים והגברים. התערערותה של המשפחה, או לפחות מתחים וסדקים בתא המשפחתי, נשארו במידה רבה נושא חסוי אשר לא נאה היה לדבר בו. הנישואים הוצגו כמוצא מפני קשיים, ובייחוד מפני הקשיים שניצבו בפני נשים צעירות שהיו צריכות לכלכל את עצמן. כך לדוגמה, סיפרה אישה בשם שושנה בריאיון לנכדתה, כי עבדה במגוון עבודות מזדמנות, משק בית, טיפול בזקנים, הוצאת מסמרים מקרשים ועבודות תפירה, עד שהכירה את בעלה שהיה אז פועל מקצועי ב"סולל בונה", נישאה לו ומצבה הכלכלי השתפר לאין ערוך. אולם סיפור זה, תבנית שבה הנישואים מהווים את "הסוף הטוב" בסיפור תלאות, מכסה על קשיים שנתגלו בהמשך הדרך. לא דובר רבות על קשיים אלה, למעשה הם הוצנעו לגמרי בסיפורים האישיים ובסיפורי המשפחה על תקופה מוקדמת זו. התפרקותה של משפחה וגירושים של בני זוג הסבו בושה עמוקה לבני המשפחה בכלל ולאשה הגרושה בפרט. אולם למרות שתיקה זו, נתוני הגירושים הגבוהים אשר התפרסמו מדי חודש ב**ידיעות עירית תל-אביב**, מעוררים תמיהה ומושכים תשומת-לב. כך לדוגמה, במחצית השנייה של שנות השלושים נרשמו בתל-אביב כ-1,200 מקרי נישואים וכ-900 מקרי גירושים. בשנות המלחמה הראשונות ירד אמנם מספר מקרי הגירושים ועלה מספר מקרי הנישואים, אך עדיין מדובר היה ברמה גבוהה באופן יחסי של גירושים ביחס לנישואים, כ-700 מקרי גירושים לעומת כ-1,900 מקרי נישואים. כמה וכמה גורמים יכולים לחבור ולהסביר את הרמה הגבוהה באופן יחסי של התפרקות התא המשפחתי. תהליך ההגירה כשלעצמו יצר מתח רב אצל משפחות המהגרים. לעתים היו חילוקי דעות בין בני זוג לגבי עצם מהלך ההגירה, ולעתים נבדלו השניים ביכולת ההסתגלות שלהם למקום החדש. הגירת בודדים, רווקים ורווקות, יצרה קשיים אחרים, אשר אף להם הייתה נגיעה, ולו עקיפה, לרמת הגירושים. רבים היו בודדים במקום החדש. למרות המאפיינים הקולקטיביים של החברה הלאומית המתהווה, הרי שרבים, בייחוד בעיר הגדולה, התקשו ליצור קשרים חדשים מגוונים ונאחזו בעיקר בקשריהם הקודמים עם בני עירם או עיריתם. הבדידות העיקה, והיו שחיפשו מזור באינטימיות של הזוגיות והמשפחה. ייתכן, אם כי אין כל עדות

האפשרות למצוא את פרנסתו, ומפאת זה מוכרחה האישה לדאוג לגורל ילדיה הקטנים בכדי למצוא להם מחיה. הגב' וייס באה זה זמן קצר ארצה לפי רשיון הסוכנות וברומניה הצטיינה מאד בעבודה לטובת הקרנות והתנועה הציונית", ומכאן פנייתה לעירייה "להקים קיוסק למכירת גוזו ברח' החשמל פינת ברזילי ע"י הסקוויר הקטן, או באיזה מקום אחר ששם מקימה העירייה סוכות חדשות".

היזמות העסקיות הזעירות השתלבו לעתים בניסיון לנצל את המרחב הביתי, הצר בדרך-כלל, כמקור הכנסה. פניות רבות ביקשו להסב את אחד מחדרי הבית לחנות. סביר להניח, כי המבקשים העדיפו לנצל חדר פנוי כחנות מאשר להשכירו לדיירים רווקים או למשפחה. באופן זה יאפשר השימוש בחדר הכנסה נוספת ואולי עוד יותר מקום לשנת לילה לאחד מבני המשפחה. נח גילבורד עשה שימוש שכזה באחד מחדרי ביתו. גילבורד היה בעליו של בית, שאחד משלושת חדריו הושכר לדייר ובני משפחתו. באחד משני החדרים הנותרים, לאחר שהפסיד את מקום עבודתו בשנות המשבר, סידר לו גילבורד חדר לאריגה ולסריגת דברי צמר. "הלקוחות הקונות אצלו צמר, סורגות אותו במקום ועם סיום העבודה מנחצות את תוצרתן". אמנם המקום היה צר למכלול הפעילות הזו, אבל נראה שגילבורד הצליח להחליף את עבודתו הקודמת במקור הכנסה חדש. יוזמות רבות אחרות כללו בישול בשביל לקוחות קבועים אשר הגיעו לארוחת הצהריים, הכנת מזון ומכירתו מדלת לדלת, עבודות תפירה ותיקונים – לעתים בשטח הקטן של מחצית חדר שנשכר על-ידי בחורה רווקה, וטיפול בילדים בדירה מרווחת באופן יחסי שנשכרה כדי לאפשר מקור הכנסה זה.

התופעה האופיינית ביותר לחוויותיהם של מהגרים היא התנודה המתמדת בין ניסיונות שונים לפרנס את עצמם ואת בני משפחתם: מעברים תכופים בין תעסוקה לאבטלה, אשר נבעו מהמחזוריות של השוק, אך גם בשל היותם פגיעים בשוק, ללא ותק, אחיזה או קשרים; מעברים בין תעסוקה מסודרת בענפים מרכזיים בכלכלה המקומית כבניין או תעשייה לבין יוזמות עסקיות משפחתיות; עבודות מזדמנות אקראיות בלתי-מקצועיות, תקופות של הכשרה וניסיונות מחודשים, לעתים מוצלחים יותר, להשתלבות קבועה יותר בשוק העבודה.

ועדה לעזרה סוציאלית – עירית תל-אביב, 1934

המשפחה ורבל באה ארצה ביולי 1933, אחרי נדודים רבים בלי כל אמצעים ומחוסרי כל. הא' ורבל חלה בשבוע הראשון לבואם ארצה והיה הכרח להכניסו לבית החולים. במשך כל הזמן הזה עזרנו למשפחה בקיום וסדור הילדים במשפחה בפתח תקוה. בינתיים קבלה גב' ורבל עבודה.

אחרי שעזב הא' ורבל את בית החולים עזרנו להם בהשגת דירה מתאימה, בריהוט, הוצאת החפצים וסדור בעבודה. הא' ורבל עבד במקצועו בתור מלצר, אבל לא היתה לו עבודה קבועה ומה שהרויח לא הספיק לפרנס את המשפחה.

שירה לכך, כי נסיבות אלו הביאו גם לנישואים מהירים מדי, אשר התפרקו לאחר זמן-מה.

בנוסף לגורמי המתח הללו, התייחודה החברה היישובית בתופעה נוספת פרי תנאי ההגירה המיוחדים של תקופת המנדט, והיא הנישואים הפיקטיביים. רישיונות ההגירה לארץ ישראל הוקצו על-ידי שלטונות המנדט והסוכנות היהודית לשתי קטגוריות עיקריות של מהגרים – בעלי אמצעים כספיים או בעלי כישורים מקצועיים מחד גיסא, ולאלה שהובטחו להם מקומות עבודה מאידך גיסא. בשני המקרים מדובר היה בעיקר בגברים. נשים קיבלו רישיונות ברוב המקרים כ"תלויות", כלומר כנשותיהם או בנותיהם של בעלי רישיונות, או כנשותיהם או אחיותיהם של גברים בעלי נתינות ארצישראלית. קריטריונים אלה הובילו לתופעת הנישואים הפיקטיביים. נשים נישאו לגברים רווקים אשר קיבלו רישיון עליה, וכך יכלו אף הן להיכנס לארץ ולהישאר בה. נשים אחרות נישאו לגברים שהיו בעלי אזרחות ארצישראלית וזכו אף הן, ברוב המקרים, ליהנות מאותה אזרחות. במסגרת הסדרים אלו נסעו בחורים רבים לאירופה לטייל, לבקר את משפחותיהם ולהביא אתם בשוכם בחורה שנישאה להם תמורת תשלום נאה ממשפחת הבחורה בחוץ לארץ, ולעתים גם מבני משפחה המכחים לה בארץ. זוגות פיקטיביים אלה אמורים היו להתיר את נישואיהם בהגיעם לארץ. הלכה למעשה, ברוב המקרים, היה עליהם להתגרש ברבנות, הגוף היחיד שהיה בעל הסמכות המוכרת להעניק אישור של גירושים. למרות שאין בנמצא נתונים לגבי היקף תופעת הנישואים הפיקטיביים, מקובל להניח כי מקרי גירושים מקרב נישואים אלה היו גורם חשוב במספר הגבוה של מקרי הגירושים ביישוב בכלל ובתל-אביב בפרט. אפשר אמנם לטעון, כי מתן גט בנישואים פיקטיביים אין בו כדי לערער תא משפחתי, אך לא תמיד היה התהליך חלק ומובן מאליו. היו בני זוג אשר נפרדו והלכו לדרכם וקשה היה להם לאתר זה את זה, כאשר ביקשו להתחתן בשנית ל"בחיר לבם" או ל"בחירת לבם". היו גברים אשר דרשו תמורה למתן הגט, ואילו אחרים פשוט סירבו לתת אותו. כפי שכתב חנוך ברטוב בספרו האוטוביוגרפי של **מי אתה ילד:** "יש מקרים, אומרת אמא, שעושים פיקציה והבחור מתאהב בבחורה ואחר-כך מסרב לתת לה גט, ואם הוא מסרב לא יועיל כאן כלום, מפני שפיקציה היא בדיוק כמו חתונה".

בצד נתוני הגירושים מתייחסים מסמכים רבים לתופעת הנטישה של אחד מבני המשפחה, בדרך-כלל של בעל שנטש את אשתו או אב שנטש את ילדיו. לפחות חלק ממקרי הנטישה מוסברים אף הם על-ידי נסיבות ההגירה. לעתים הקדים אבי המשפחה את שאר בני המשפחה ולימים ניתק את הקשר עמם; לעתים נפגש אבי המשפחה בעולם חברתי חדש לחלוטין, ושאל לאפשר לעצמו התחלה חדשה, גם כאשר משפחתו הייתה עמו, ולעתים קשיי היומיום היו רבים מדי, וההתחייבות לפרנס משפחה ולספק את צורכיהם של ילדים קטנים הייתה קשה ומכבידה מדי. נטישה הייתה, ככל הנראה, פתרון זמין במיוחד בתנאים שבהם הפיקוח החברתי היה רופף. רבים לא הכירו אלה את אלה, וקל היה לחמוק מרשויות החוק, הן על-ידי תנועה בתוך הארץ והן על-ידי יציאה אל מחוצה לה. נשים נטושות או עזובות היו בין הפונות לרשויות הרווחה העירוניות ולרבנות העיר. הן פנו בבקשות לסיוע כספי עד שתוכלנה

לפרנס את עצמן, בבקשות לקבל מהעירייה רישיון לקיוסק או דוכן בשוק, ובבקשות לסידור ילדיהן במעון או במוסד, כדי שתהינה חופשיות לעבוד שעות ארוכות כנדרש ממפרנסת יחידה. ואילו אל הרבנות פנו הנשים בבקשות לסייע להן באיתור הבעל הנעלם, כדי שתוכלנה לקבל ממנו גט פיטורין. אישה אשר נותרה ללא גט הייתה לעגונה ונמנע ממנה להינשא בשנית או להביא לעולם ילדים נוספים פן יוגדרו כמזרים. הרבנות מצדה עשתה מאמצים ניכרים, בדרך-כלל תוך תכתובת עם גורמים רבניים ברחבי העולם, לאתר בעלים נוטשים, ובמידת הצורך אף לסדר גירושים על-ידי שליח. קשה לדעת עד כמה עלה בידה של הרבנות לחשוף את הבעלים שהותירו מאחוריהם את נשותיהם, אך יש להניח, כי בחלק מהמקרים אכן הצליחה במשימה, דבר שהתבטא אף הוא בעלייה במספר מקרי הגירושים.

הגב' ג. באה ארצה לפני כשנה בערך. היא נפרדה מבעלה מר ש. הגר בברלין. בזמן הגט קבלה הגב' ג. את שני ילדיה תאומים שהם עכשיו בני 7 שנים, וחלק גדול של רכושם בערך 10,000 לא"י. היא באה ארצה עם כל כספה. כאן היא התחתנה עם רופא מגרמניה. בעלה עזב אותה זמן קצר אחרי החתונה, יחד אתו נעלם גם כספה ותכשיטיה.

הגב' ג. אשה חלשה. היא לא עבדה מימיה ולא למדה שום מלאכה. אסונה השפיע עליה מאוד. [...] אב הילדים שנשאר בגרמניה ירד מנכסיו ואין באפשרותו לעזור לילדיו בעת צרה זו.

סדור קיוסק למשפחה זו יפתור במדה גדולה את שאלת המשפחה. אני מציעה לתמוך לע"ע [לעת עתה?] במשפחה תמיכה כספית, כי נודע לי שהגב' ג. וילדיה רעבים ללחם. (30.6.35, ארכיון העיר תל-אביב, 4ב-1770)

העיר, תושביה ומוסדותיה

קשיי ההגירה היו מרובים וכדי להתמודד אתם העמידה העיר תל-אביב מרובת המהגרים מגוון רחב של ארגונים, מוסדות, התאחדויות והסתדרויות, אשר סייעו לתושבים בהעדר מדינה בעלת מחויבות חברתית. דגמים לארגונים השונים היו זמינים מניסיון העבר ומהיכרות עם הנעשה בחברות ובמדינות אחרות. התייחסות קצרה למוסדות שבהם נעזרו המהגרים, עשויה להעמיק את הבנתנו את חוויות ההגירה ואת טיבה של תל-אביב כעיר מהגרים. בתל-אביב דאז התקיימו ארבעה סוגי ארגונים: מחלקות מוניציפליות, התאחדויות על-פי ארצות מוצא, מוסדות קהילתיים שהיו אופייניים לקהילות יהודיות גם בעבר וארגוני החברה האזרחית הבורגנית.

עיריית תל-אביב לקחה על עצמה מכלול תפקידים מנהליים וחברתיים כמקובל במדינות המערב. תפקידים אלה נעדרו בעיריות של הערים הגדולות בעלות האוכלוסייה המעורבת בפלשתינה, ולעתים אף עוררו את התנגדותו של המנהל הקולוניאלי. עיריית תל-אביב ראתה לנכון לספק עזרה לנזקקים ולהעניק הלכה למעשה שירותים סוציאליים, למרות רצונו של השלטון הקולוניאלי להימנע מכך. תחילה הוקמה המחלקה לטיפול בילד באמצע שנות השלושים שעקפה את האיסור על הקמת מחלקה לעזרה סוציאלית (זו

עולים מבולגריה בבית־קפה ערבי ביפו, שנת 1949

בשנת 1944, "מוסדות סגורים במצוות 'מושב זקנים'", "מוסדות סגורים בחזקת 'עזרת יתומים'", "אגודות במצוות 'סומך נופלים והכנסת כלה'", "מפעלים במצוות 'הספקת אביונים'", "הכנסת אורחים ובית עולים" של הקהילה העברית בתל-אביב ויפו, ולבסוף, מפעלי ועד הקהילה "בחזקת הלויית המת ומשען אבלים, מעות חטין ומחזיקי תורה". ארגוני סיוע למיניהם אפיינו באירופה לא רק את הקהילות היהודיות, אלא גם את החברה הבורגנית האזרחית המתפתחת. על-פי דגם זה הקימו אנשים פרטיים בתל-אביב גופי סיוע, בהיעדרה של מדינה שתקח על עצמה מחויבויות חברתיות, ביניהם "פקוח נפש", אגודה למלחמה במחלות רוח, "החברה למלחמה בשחפת", "האגודה הארצישראלית למען ילדים חרשים-אלמים" ועוד. במקביל פעלו ארגוני נשים, ביניהם "הסתדרות נשים עבריות", "מועצת הפועלות" ו"נשות המזרחי", אשר הקימו מעונות לנערות שהגיעו בגפן ונזקקו למקום בטוח, לחסות כלשהי ולעתים גם להכשרה והכוונה, וכן הקימו מעונות, גני ילדים, פנימיות לילדים ולנוער ומסגרות מיוחדות ל"ילדים כבדי חינוך ובעלי מומים".

בצד ארגוני תמיכה שסייעו לעולים החדשים בחוויות ההגירה ומשברי הקליטה, היו גם ארגונים שעסקו בעיקר בפיקוח חברתי, בהכוונתם של המהגרים להתנהגות הראויה בחברה הלאומית שאליה הגיעו. במקרה זה שאפו ארגונים אלה יותר להגן על החברה המתגבשת מפני המהגרים/העולים החדשים, מאשר לתמוך באחרונים ולהקל עליהם. הדוגמא הבולטת ביותר הייתה הקמתם של ארגונים שעסקו בהבטחת מעמדה המיוחד – ואם אפשר, הבלעדי – של השפה העברית, ביניהם "הועד הארצי להשלת העברית", "אגוד להשלת העברית" ו"הועד הצבורי להגנת הלשון העברית", ובצד

הוקמה רק כמה שנים מאוחר יותר לאחר שהוסרה ההתנגדות לכך). העירייה סיפקה שירותי עזרה, במידת יכולתה, וסייעה למימון עזרה מוסדית אשר ניתנה לתושבים מתל-אביב בערים אחרות, כגון תשלום למוסד התינוקות של ויצ"ו בירושלים, או לאשפוז בבית-החולים לחולי נפש בבני-ברק. העירייה עזרה לחסרי-אמצעים וחסרי-תמיכה גם בתפקודה כמעסיקה וגם כמתכננת ומעניקה רישיונות. כך לדוגמא, הקמתו של שוק חדש גררה אינספור פניות של נזקקים אשר קיוו לקבל רישיון להחזקת דוכן בשוק. הפניות הציגו פסיפס שלם של סיפורי חיים, ובהם נדודים, תלאות, רדיפות, עבודה קשה ומשברים, בתקווה שהרישיון הנכסף יאפשר להם להגיע אל המנוחה והנחלה, או לפחות יאפשר להביא פת לחם הביתה. בצד הגופים העירוניים, הקימו יוצאי ארצות שונות ארגונים לסיוע, תמיכה, עזרה הדדית ומתן חסות לבני כל קהילה וקהילה, בדומה ל"לנדסמאנשפטס" שהוקמו ביעדי ההגירה היהודיים הגדולים עוד במאה התשע-עשרה. התאחדויות עולים היו מרובות ביותר, ונזכיר את "התאחדות הציונית של עולי פולין", "התאחדות יהודי רוסיה", "התאחדות עולי גרמניה ועולי אוסטריה", "התאחדות התימנים", "התאחדות עולי צ'כוסלובקיה", ועוד התאחדויות לעולי רומניה, בולגריה, ליטא, הונגריה וסלונקי. לעתים פנו התאחדויות העולים למוסדות העירייה או למעסיק פוטנציאלי בשמו של אחד מחבריהם, ותוך כדי כך נתנו לפונה גיבוי, ייעוץ והכוונה, ולעתים העניקו בעצמן סיוע כספי לתקופה הראשונה או עזרה בפתיחת עסק. יש לזכור, כי קהילות יהודיות בארצות מושבן, בהיותן קהילות מיעוט אשר לא נהנו מרוב השירותים שניתנו לחברת הרוב, הקימו ארגונים קהילתיים זה מאות בשנים, ורבים מאלה הוקמו מחדש ביישוב היהודי בארץ ישראל. ביניהם אפשר להזכיר, ככתוב בדו"ח עיריית תל-אביב

פעלה גם עיריית תל-אביב. ואמנם, מודעה עירונית שנשאה את הכותרת "קול העיר העברית לתושביה", משנת 1939, מציגה בבירור את החשש מפני השפעתם השלילית של עולי השנים האחרונות:

המסבות המיוחדות, שבהן היתה נתונה העליה לארץ בשנים האחרונות, גרמו לכך שהישוב ומוסדותיו המוסמכים נהגו בעליה זו לפני משורת הדין בכל הנוגע לדרישות בשטח הלשון, מתוך הנחה כי עד מהרה יתאקלמו בתוכנו העולים החדשים, כקודמיהם, ויקבלו עליהם את כל החובות האזרחיות-הלאומיות שהיו מקבל עליו בבואו להשתקע במולדת העברית.

לצערנו, נמשכה תקופת המעבר יותר מן הרגיל, ובחומת חיינו העבריים נבעו פריצים רבים, אשר אם לא נמחר ונסתמם בעוד מועד – עלולים הם להתרחב ללא תקנה, ולהרוס את כל אשר עמלו ובנו מחיי הלשון העברית במשך חצי יובל שנים.

אמנם התאחדויות והסתדרויות שונות היו אמורות לסייע לחבריהן החדשים להשתלט על השפה, אך אין לדעת עד כמה עשו זאת. יתרה מכך, יש לזכור כי רבים מהמצטרפים לעיר העברית לא היו שייכים להתאחדות או להסתדרות כלשהי, ולא בטוח שהייתה להם אפשרות להקדיש זמן ללמוד את שפת הדיבור, הכתיבה והקריאה, וכבר ראינו לעיל את מאמציה והתנצלויותיה של חנה אמריך בפנייתה לממלא מקום מזכיר העיר. "הועד הארצי להשלטת העברית" הוציא תקנון בהשתתפותו והסכמתו, כדבריו, של המפלגות הפוליטיות בארץ, אשר קבע שורת תקנות של "עשה" ו"אל תעשה". על-פי תקנון זה יש להעדיף את היודעים לדבר עברית בקבלת רישיונות עליה, וכן להעדיפם בקבלה לעבודה קבועה, ואילו לעבודה משרדית אין לקבל אלא אנשים היודעים לדבר עברית. עד כמה השפיעו הפניות והלחצים על חיייהם של המהגרים החדשים, קשה לדעת. מחד גיסא, אנו מוצאים מכתבים אשר הוחזרו ללא מענה לכותביהם בצירוף תשובה רשמית האומרת, כי העירייה מטפלת רק בפניות שנכתבו בעברית, וקל לתאר את התסכול שתשובה כזו עוררה. מאידך גיסא, התקבלו גם תכתובות רבות בגרמנית, צרפתית ויידיש שזכו למענה ללא כל התייחסות לשפת הכתיבה. ללא ספק נמשך השימוש בשפות לועזיות בספירה הפרטית והציבורית כאחת, ומכאן התלונות הרבות אשר הופנו לעירייה והושמעו על-ידה: תלונות על פקידי עירייה שנתנו שירות בשפה זרה, על רופאים שלא יכלו לדבר בעברית עם מטופליהם או על בתי-קפה שהעלו הרצאות, הצגות והופעות שירה בשפות זרות. כל אלה מעידים כי השפה העברית ודאי לא הייתה היחידה שעיצבה את חיי היומיום העירוניים הציבוריים, וכי התקנות הנזכרות לעיל לא קוימו, לפחות לא במלואן. עם זאת אין ספק, כי הצורך אשר עומד בפני כל מהגר ללמוד את שפת הארץ החדשה, עמד אף ביתר הדגשה בפני המהגרים/העולים ליישוב העברי בכלל ולעיר תל-אביב בפרט.

הלאומיות וההגירה היו שזורות זו בזו. המפעל הלאומי על מוסדותיו הוא שאפשר הגירה, ולו מוגבלת, של יהודים לארץ ישראל בשעה שרוב הארצות האחרות היו סגורות

בפניהם. הוא גם שעיצב היבטים רבים של חיי העיר תל-אביב, וביניהם השפה שבה דיברו רבים, הטקסים והחגים שסימנו את מחזור החיים הציבוריים, והעדפותיהם של רבים מבני הדור הצעיר. עם זאת, צורכי החיים ואילווציהם בשביל מי שהגיעו לארץ ישראל-פלשתינה בחסות המפעל הלאומי, לא היו שונים עד כדי כך מן הצרכים של מהגרים לארצות אחרות. חוויית הלאומיות וחוויית ההגירה גם יחד עיצבו את חיי העיר וחיי תושביה, הן בספירה הציבורית והן בספירה הפרטית. הן עיצבו את חיי המנהיגות, האליטות ובוני המוסדות, והן עיצבו גם את חיי היומיום של אנשים מן השורה ושל אנשים קשי-יום. עם זאת, נקודת הראות של האליטות ותווי ההיכר של הספירה הציבורית עמדו במידה רבה בסימן החוויה הלאומית. הלאומיות הפוליטית והחברתית הן שעיצבו את פני העיר ואת הרטוריקה של המנהיגים. הן שהשפיעו גם על זרים אשר ביקרו בעיר והתרשמו מייחודה ומחדשנותה בהיסטוריה היהודית. לעומת זאת, ההגירה, קשיי ההיקלטות, צורכי יומיום ומצוקותיהם, הגעגועים לאלה שנתרו מאחור והחרדה לגורלם, הם שעיצבו במידה רבה את הספירה הפרטית. בספירה זו פחתה הייחודיות של תל-אביב, ותושביה דמו למהגרים יהודים ואחרים, אשר התנסו בתלאות הקליטה במקום חדש, מקום שהיה לעתים משאת נפשם, ולעתים מקום שאליו הם נקלעו בליט ברירה ובצוק העתים. מכאן שסיפורה של ההיסטוריה העירונית, ההיסטוריה של תל-אביב, מלמעלה ותוך התמקדות בספירה הציבורית, בהכרח יהיה סיפור חלקי ביותר. התבוננות בעיר דרך חיי תושביה בעולמם הפרטי, לא רק שהיא מציגה רובד נוסף, אלא היא אף מערבלת את התמונה כולה. תל-אביב זו נרקמת לעינינו כמקום שבו הזרות, הבדידות והתלאות היו שזורות עמוק בתוך המרקם של הקולקטיב המתגבש, שיזור אשר נעדר ברוב המקרים מן ההיסטוריוגרפיה הפופולרית והאקדמית של העיר.

לקריאה נוספת:

ארכיון העבודה ע"ש לבון, מועצת פועלי תל-אביב, משפטי חברי.

ארכיון העיר תל-אביב, חטיבה 4 וחטיבה 8.

ידעות עירית תל-אביב.

מועצת פועלי תל-אביב, מפקד העובדים, 1937 בתוך: **מספרים** ה(1), **שנתון**, 1939.

אריה ידפת, **התפתחותה של תל-אביב במשך 60 שנות קיומה**, עירית תל-אביב, 1970.

יעקב שביט וגדעון ביגר, **ההיסטוריה של תל-אביב, משכונות לעיר (1909-1936)**, תל-אביב 2001.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 49 (למעלה): לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: טדי בראונר

תמונה בעמוד 49 (למטה): לשכת העיתונות הממשלתית

תמונות בעמודים 51, 55, 59, 61 (למעלה): לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: זולטן קולוגר

תמונה בעמוד 61 (למטה): לשכת העיתונות הממשלתית, צלם: הנס פין

למעלה: קיוסק ביפו; למטה: מצחצח נעליים על מדרגות השגרירות האמריקנית ברחוב הירקון בתל-אביב, שנת 1949

יום ההייל היהודי

י"ה בניסן תש"א - 15 באפריל 1941
הועד הארצי למען החייל היהודי

ועדה למשחקים בכדורגל

בשבת, א' דפסח 12.4.41 בשעה 4⁴⁵ אה"צ
חתמים על מגרש איצטריון ה"מכביה"
התחרות גדולה בכדורגל
של הקבוצות האשתתפות באשח"י, מגן הארץ"

תל-אביב

המושבות

השופט: מאגור השופט
בשעה 3³⁰ אה"צ התחרות מוקדמת
ובחרת הנוער, **תל-אביב**
ובחרת הנוער מהמושבות

לס כולנו
אנחנו
6
התכונ
פאי
צקין
Next
אגלית
נחיל
Under the
MAJOR-GENE
General Office
Palest
AT
X
L
CO
PROGRAM
"Easton" Over
Midsummer
"The Valley of
Fifth Symphon

HABIMAH
הדגל
במה לש
בכל עת
4 באפריל
הש
למש
דוד זכאי
נתן גרינבלט
'שחור'
דן פיס

GOLDBERG
הקונצרט השנתי למנויים של התזמורת הארץ-ישראלית
ה-9
נדהה שבת
למיואית שבת
9.3.40
TILL SATURDAY
9
SUBSCRIPTION CONCERT
SEASON 1939/40 עונת

החברה
בנין
בנין
בנין

המסעדה הכללית של העברים העבריים בארץ-ישראל
מטענת **בועלי תל-אביב**
כל בועלי תל-אביב
נקראים לקחת חלק
בהפגנת המחאה
המתרחשת ע"י עדות תל-אביב
לפי החלטת המוסדות הלאומיים
סידר הכפר - ככבוע במועדון הערבי

עירית תל-אביב
ועד הקהילה לבנסת-ישראל
על פי החלטת המוסדות הלאומיים, הכריזו
שביתה והפגנת מחאה
בתל-אביב
היום אחרי-הצהרים נוד אשר עדת הקרקע
משה 3 אחר-אך אנד השת לילה השבת העדי
ככל שני הימים הלאומית העובדת המוסר.
המשפחה דחתבניה

בשעה 4 אחרי-אחר-הצהרים **המנונה** מחאה
על כל העשבי העדי אשר הגא מ-4 ונפרסם
דוקאן שבשם על התושבים להתאסף.
או בן ששור ישוב העדי נוד
בו כרובית הרברס סמואל
ו ברחוב הנהגה
וד שוק בול הנחמה
ההפגנה על ארבעת ראשיה תהכנס דרך הרחובות ארבי
ב' יודרת המלך נוד וזרועי ורובו בקינרייה למערש
אשר כשרייה המסיר למרות ביהם לדפא
הנועבי העיר נדרשים להשתתף בהפגנה בהמוניהם
עירית תל-אביב

במוצאי שבת
9.3.1940
במהלך שבת
9:30
ידה בשעה
9:30
תל החזית

מרכז הנוער הארץ-ישראלי
הנוער מאשים את הצבור במשפט פומבי
ביום המשי כיז אר א, 7 למעד. נ.אהל-ישם
השיני' ראשו ארצו המערב ובא/ כח הצבור
היהודי העברי בארץ-ישראל

התמודות הארץ-ישראלית
המסעדות הכללית של העברים העבריים בארץ-ישראל
מטענת **בועלי תל-אביב**
אגודת התחברות הארץ-ישראלית
המוצאת השנה על עונת 1939-40 - מרץ-מאי
5 קונצרטים למועלים
מימאוק-שארדאן
פון-וינגארטר

תל החזית
בנין
בנין
בנין

התמודות הארץ-ישראלית
המסעדות הכללית של העברים העבריים בארץ-ישראל
מטענת **בועלי תל-אביב**
אגודת התחברות הארץ-ישראלית
המוצאת השנה על עונת 1939-40 - מרץ-מאי
5 קונצרטים למועלים
מימאוק-שארדאן
פון-וינגארטר

קשה להיות יהודי

ענפי' שלום עליכם מאת 'ד. ברקוביץ'
HARD TO BE A JEW
adapted from Shalom Aleichem by I. D. Berkovitz

ההתחלה בשעה 8.30 בערב

מחר הבכנים בולל את כל המסים (שר) וליענה. עם השעשועים. כפי הישוב ובל ועדת הבגין

TICKETS OBTAINABLE at the Box office of the Mougrabli Theatre (tel. 3877) from 11 a.m. to 2 p.m. & from 4.30 to 8 p.m. On Friday from 12 noon to 5 p.m. On the evening of the performance from 6 p.m. at the Box office of the Exhibition garden.

כרטיסים במחיר 100, 75, 50, 35 טל
מכרזים בקופת מוגרבי, טל 3877. בשעת 11 לפרעד
עד 2 תכרטיס: 6-10 אחר-אך ביום שישי משעה 12 עד
5 אחר-אך, כרטיב הבשנה משעה 6 אחר-אך בקופת
קנידיערה.

ה

מ

י

קצינים, לוחמי חזית, חיילים משוחררים מכל הצבאות!

ביום השני 25 לחדש ספטמבר בשעה 3¹⁵
נפגין
את נאמנתנו לאימפריה הבריטית,
את אהדתנו לבעלות בריתה
ואת רצוננו להגן על ארצנו!

תהלוכת הפגנה

תצא ממגרש בית, "הבימה" ותךך ל"בית העם"
אשר בו תתקים **אספה פומבית.**

כל הקצינים, לוחמי חזית, חיילים משוחררים מכל
הצבאות ומתבכשים להשתתף בתהלוכת הפגנה זו.

תלבושת חקי רצויה!

התאחדות לוחמי החזית
אגודת הקצינים העברים

לוחות מודעות בתל-אביב בשנות השלושים והארבעים (לשכת העיתונות הממשלתית, תצלום בעמוד 62, צלם: הנס פיין; תצלומים בעמוד 63, צלם: זולטן קולגור)